

УДК 343.983:7.011

Н. М. Воляннюк, судовий експерт

Львівського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України

АТРИБУЦІЯ НАРОДНОЇ ВИШИВКИ НА ПІДСТАВІ ТЕХНОЛОГІЧНИХ ПРИЙОМІВ ВИКОНАННЯ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Висвітлено питання проведення мистецтвознавчих досліджень об'єктів народної вишивки. Охарактеризовано локальні та темпоральні особливості технологічних прийомів вишивки, систематизовано техніки вишивки за видами і способами виконання, визначено їх вплив на художню цінність виробу.

Ключові слова: декоративно-прикладне мистецтво, атрибуція, народна вишивка, техніки, матеріали, етнографічні особливості.

Освещены вопросы проведения искусствоведческих исследований объектов народной вышивки. Дана характеристика локальных и темпоральных особенностей технологических приёмов вышивки, систематизированы техники вышивки по видам и способам исполнения, установлено их влияние на художественную ценность изделия.

Ключевые слова: декоративно-прикладное искусство, атрибуция, народная вышивка, техники, материалы, этнографические особенности.

The article deals with the issue of artistic research of folk embroidery objects. The period of the existence of different embodiment technics is outlined. Local embroidery technological peculiarities are defined. Embroidery technics are systemized according to the types and ways of execution, their influence on the artistic value of embroidered handiworks clarified.

Keywords: arts and crafts, attribution, folk embroidery, techniques, materials, ethnographic features.

Упродовж XIX—XX століть народна вишивка була найпопулярнішим видом народної творчості на території України і стала надбанням духовно-матеріальної культури українського народу. Вишиті вироби, наприклад славнозвісна борщівська вишивка, і сьогодні користуються значним попитом серед любителів мистецтва та колекціонерів. Українська народна вишивка має багаті художньо-стилістичні особливості, у тому числі за техніками оздоблення, колоритом, орнаментальними мотивами тощо. Підвищений попит на вироби народного мистецтва, зокрема й вишивки, зумовив зростання попиту на проведення мистецтвознавчих досліджень для її атрибуції.

Актуальність теми зумовлена тим, що дослідження матеріалів, використаних для вишивки, та техніки її виконання є переконливим аргументом у встановленні періоду її створення, її стилістичних ознак, які хронологічно різняться між собою, а також етнографічної належності.

Експерт-мистецтвознавець починає дослідження атрибуції вишитих виробів з візуального огляду, висунення припущень щодо їх оригінальності, імовірного місця і часу створення. Потім він визначає ступінь збереженості вишивки, що зумовлює її художню цінність. Установлюючи прогнозовану вартість досліджуваної вишивки, експерт-мистецтвознавець визначає технологічні прийоми її виготовлення, ступінь їх складності, матеріали для виготовлення і оздоблення виробу. Знання специфіки матеріалів і допоміжних речовин (зокрема фарбників), які майстри використовували в певний історичний період, дає експертові змогу уникнути низки помилок під час атрибуції цього об'єкта дослідження.

Вчені з давніх-давен досліджували різні аспекти виготовлення української вишивки (матеріали, техніки, вироби, регіон розповсюдження тощо). Серед дослідників останніх років можна назвати Л. М. Андрушко, Л. П. Булгакову-Ситник, Р. В. Захарчук-Чугай, Т. В. Кара-Васильєву, О. К. Ковалик та ін. Проте, на жаль, вітчизняна мистецтвознавчо-експертна практика нині не забезпечена літературними джерелами, які б повною мірою розкривали особливості атрибуції творів народного мистецтва, у тому числі вишивки.

Метою статті є з'ясування ролі техніки виготовлення народної вишивки та матеріалів, які використовують при цьому, для проведення її мистецтвознавчого дослідження, висвітлення популярних і локальних технік вишивки, систематизація їх за видами та способами виконання, окреслення періоду побутування різних технік народної вишивки.

Упродовж XX ст. на території України побутувало кілька технік народної вишивки. Одні з них продовжували традиції минулого, інші набули поширення лише з другої половини століття. Усім цим технікам притаманні власні особливості виконання, зона поширення, а в окремих місцевостях — і колорит. З огляду на те, що за допомогою техніки вишивки утворювали форму конфігурації мотивів і фактуру орнаменту, вона значною мірою зумовлювала художню виразність вишивки. Попри те, що впродовж означеного століття вишивка залишалася найулюбленішим видом народного мистецтва, на її образотворчу мову та техніки виконання впливали нові соціокультурні умови. Як свідчать дослідження Тетяни Кари-Васильєвої, у цей період відбувалося нівелювання художньо-стилістичних особливостей народної вишивки майже на всіх етнографічних територіях. Це було пов'язано з тим, що, по-перше, упродовж 30—40 років XX ст. у цьому виді мистецтва укріплювалася тенденція до створення речей підкреслено декоративного характеру, а по-друге, відбувалися певні зміни художнього стилю (поширення рослинних мотивів, їх реалістичне трактування, розширення колірної гами яскравих тонів, застосовування тонких ниток муліне, кольорового бісеру); по-третє, масового поширення набували техніки художньої гладі та хрестика, які відповідали новим потребам оздоблення тканин і, як наслідок, витіснили давні народні шви вже до середини XX ст. [1, с. 190]. Тому в другій половині XX ст. традиційні матеріали для вишивки, техніки та прийоми вишивання жевріли лише в окремих селах і залишалися в тіні модних зразків, які пропонував тогочасний ринок.

Найповнішу інформацію щодо технік вишивки можна отримати із зафіксованих матеріалів кінця XIX — першої третини XX ст. У цей період ще побутувала велика різноманітність народних швів, які майстрині комбінували в одному виробі [4, с. 188].

Отже, вибір певної техніки вишивки та їх поєднання в одному виробі були зу-

мовлені насамперед природою та побутом, що оточували народних майстринь. Назви більшості швів пов'язані зі способом накладання стібків на тканину та є відтворенням фантазії вишивальниць («затягання», «ланцюжок», «прутик», «заіглєне», шов «вперед голку» тощо) [14, с. 1]. Усі народні техніки вишивки застосовували не в довільній формі, а згідно з усталеними традиціями [7, с. 58]. Це пояснюється тим, що вибір шва багато в чому залежав від його функції (зшивання, декорування, маскування) та призначення виробу (святковий, буденний, обрядовий). Тому в оздобленні обрядових, святкових тканин застосовували багату, пишну вишивку, поєднуючи велику різноманітність і складність швів. Водночас буденні тканини вишивали просто, скромно, одним-двома швами.

До Першої світової війни жіноцтво наддністрянських районів виготовляло одяг власноруч. Найпоширенішими матеріалами були тканини домашнього виробництва (конопляні, сукняні, хутряні). Лише з 1920-х років до села Заліщицького р-ну почали завозити фабричні тканини з м. Лодзь. Однак мода на так званий руський одяг (народний) не минала. Жінки вишивали уставки й погрудки сорочок, а чоловіки носили мережані довгі сорочки. Носіння народного одягу символізувало господарську гідність [12, с. 49—60].

У першій чверті XX ст. для виготовлення одягу та хатніх тканин у селах Наддністров'я, Західного Поділля, Опілля використовували переважно конопляне полотно, яке відрізнялося від лляного грубою щільною фактурою. Лляне полотно залишалося у вжитку в північних районах; воно мало природній полиск, м'якшу та більш щільну структуру, ніж конопляне, а також було білішим [9, с. 51].

Крім щільності та якості полотна, важливе значення для вибору техніки вишивки мала структура ниток для вишивання. З кінця XIX ст. зазвичай вишивали фабричними бавовняними різнокольоровими нитками «заполоч» («опал», «саморобщина», «рак») [2, с. 37]. Як зазначає М. Манзюк, такі нитки купували в гуцулів (ті ходили по хатах і продавали їх) або на ярмарках у євреїв чи циган [11, с. 1] (наприклад, у м. Борщіві в крамничці «Ельо» євреї продавали пацьорики, нитки ДМЦ, привезені з Франції [8, с. 1]).

На початку XX ст. на теренах Західного Поділля поширилися вишивки шовком [6, с. 14], що стало відмітною особливістю цієї етнографічної території. Використовуючи техніки стебловий шов, «ланцюжок», «ретязь», шовковими нитками вишивали чоловічі та жіночі сорочки, оздоблювали хутряний одяг, оксамитові безрукавки. У 20-х роках XX ст. у селах Борщівського р-ну практикували домашнє фарбування конопляних ниток. Так, у с. Дністрове нитки підфарбовували в розчині сажі, після чого вони мали сиво-блакитний відтінок. Їх називали «заполоч» і використовували під час змережування уставок і рукавів сорочок [5, с. 26]. У селах Зборівського р-ну конопляні нитки фарбували у відварі дубової кори, що надавало їм насиченого темно-червоного відтінку [3, с. 34]. Із середини XIX ст. у центральних, південних, західних і східних районах Тернопільської області, крім ниток домашнього виробництва, в оздобленні народного одягу використовували такі матеріали, як бісер, стежлярус, лелітки (місцеві назви «січка», «вівсик», «цятки», «пацьорики», «стежлярус»). Їх поширення зумовлене сусідством із Буковиною та Опіллям, де була популярною подібна вишивка [10, с. 41—42].

Як свідчать результати дослідження зразків української народної вишивки (кінець XIX — кінець XX ст.), лише в межах Тернопільщини існувало понад 30 різнови-

дів її виготовлення. Для об'єктивного аналізу всі зафіксовані техніки доцільно умовно поділити за призначенням на дві групи:

- 1) для оздоблення одягу;
- 2) для оздоблення побутових тканин.

Безумовно, найпоширенішою технікою упродовж першої половини XX ст. була низинка (низь, навиворітка, низинне, низом вишивати, занизування). Найбільше тканини оздоблювали за цією технікою в районах Західного Поділля та Опілля. Характерною особливістю вишивок низинкою є використання різнокольорових тонкововняних або заплочевих ниток, за допомогою яких створювалася багата кольорова палітра вишивки [2, с. 44].

У першій чверті XX ст. техніку низинки було витіснено техніками гладі та хрестика — у межах Тернопільщини зафіксовано багато варіантів техніки гладі, які належать до однієї групи гладдєвих швів: художня гладь, пряма гладь, коса гладь, декоративна гладь, качалочкова гладь, вертикальна гладь, горизонтальна гладь, «ланцюжок», «козлик», «ретязь» тощо.

Крім наведених вище технік (поверхнево-нашивних), народні вишивальниці розробили багато прийомів ажурної вишивки (двосторонній метод оздоблення тканини), до яких належать виколювання (очки), вирізування, мережки, змережування, обметовування, рубцювання тощо.

Доцільно докладніше розглянути окремі варіанти технік вишивки, які ототожнюються з певними територіями.

Мережка (циркування) — це своєрідна прозора ажурна вишивка, яку виконували лише на тканинах полотняного переплетення. Технологія її виконання полягає в тому, що майстрині витягували певну кількість горизонтальних ниток (чисниці), а вертикальні збирали голкою в пучки і обметували нитками, окреслюючи таким чином певні горизонтальні мотиви: стовпчики, прутики, павучки, віконця тощо. Тому мережані узорі, як правило, мають лінійно-геометричний характер.

Залежно від техніки виконання трапляються такі мережки: одинарний та подвійний прутик, схрещений прутик, черв'ячок (найпоширеніша), одинарні та подвійні стовпчики, гречка тощо. В оздобленні сорочок переважали прості мережки (виконані на одній смужці витягнутих ниток). На фартухах та інтер'єрних тканинах Гусятинського та Тернопільського р-нів виконували складні мережані узорі на кількох смужках, розділених між собою стрічками тканини, або на сітці, що зроблена на вертикально і горизонтально витягнутих нитках. Вишивали такі мережки вибіленими і невибіленими конопляними нитками, білою чи кольоровою бавовною, ДМС. У Борщівському, Тернопільському, Бережанському р-нах застосовували комбінування кількох кольорових ниток в одному узорі. У деяких селах Борщівського та Бережанського р-нів горловину сорочок збирали на корунку — мереживо, вив'язане гачком нитками кількох кольорів. Такою корункою збирали й рукави на зап'ястях.

Якщо мережку здебільшого використовували як декоративну оздобу виробу, то змережування — для декорування і маскування з'єднувальних швів на ньому. Виникнення та поширення такої техніки пов'язано з тим, що під час пошиття народних сорочок традиційні лінії крою не приховували, а, навпаки, виявляли та прикрашали за допомогою «змережування», яке, у свою чергу, надавало сорочці ажурності, створювало художній контраст із цільним полотном і рельєфом вишивки [6, с. 17].

«Ланцюжок» (тамбурний шов, маскацел, очки, писанка) є типовим швом для Борщівського та Заліщицького районів (Наддністров'я), де його використовували для вишивки сухозліткою. В інших районах також трапляється доволі часто, але його виконують іншими матеріалами (муліне, ДМС). В орнаментальній лінійно-рамковій композиції «ланцюжком» виокремлювали різні мотиви. На думку етнографа Л. Булгакової-Ситник, такий прийом з'явився лише наприкінці XIX ст., а у 20-х роках XX ст. майже повністю витіснив техніку «ретязь». Найчастіше вишивку «ланцюжком» використовували в оздобленні чоловічих манишок та уставок жіночих сорочок, де нею з обох боків обрамляли домінуючу смугу орнаменту.

Обводи (поквітчення) — тонкі гладдеві шви, якими обрамляли мотиви узору на уставках, комірах та манжетах сорочки [4, с. 375]. Трапляються в Кременецькому, Монастириському та Бучацькому районах, де чорним, вишневим, синім кольором обводили вишиті косою гладдю восьмипелюсткові зірки. Крім того, в с. Шкроботівка червоні квіти на рушниках, вишиті хрестиком, обводили чорними нитками по контуру.

Шов кочелистий (солов'їні вічка, цятки, кручені узори, кручений стіб) є характерним лише для Бучацького району (1910—1930 рр.). Основним елементом шва є коло з отвором по центру (не слід плутати з виколюванням). Принцип виконання полягає у створенні «солов'їного вічка», яке додатково обводиться кіскою по зовнішньому краю. При цьому утворюється ажурний кружечок зі специфічною фактурою. Такі кружечки (дрібні круглі цятки), ніби гудзички, розташовуються круглими розетками й півкруглими зубцями у тридільні мотиви. Вишиті чорними, червоними, бузковими, синіми нитками з додатком жовтого та зеленого кольорів, вони є місцевою ознакою Бучаччини [6, с. 27]. Особливий інтерес викликають жіночі сорочки із с. Цвітова, оздоблені такою технікою. Орнамент на уставках, манжетах суцільно вкрито означеними «солов'їними вічками».

Під час вишивки кучерями (крученка, кучерявий стіб) поверхневі стібки накладені один на одний вліво, не притягнуті до основи, завдяки чому створюють значні рельєфні виступи. Таку вишивку виконували вовняними нитками домашнього виробництва. Вона є типовою для Борщівського, Заліщицького, Чортківського районів.

Вишивка розчохами в оздобленні жіночих сорочок поширена в Борщівському та Заліщицькому районах. Технологія її виконання передбачає окреслення контурів кожного елемента узору та заповнення їх розчохами, що мають вигляд розчохнутої соснової гілки, де скісні стібки спрямовані у два боки. Така вишивка щільно окреслювала геометричні мотиви орнаменту [8, с. 76].

Типовою технікою вишивки на святкових чоловічих та жіночих сорочках у селах зазначених районів є техніка колодки (кучерявий шов півхрестиком). З лицевого боку вишивка має вигляд килимової фактури, укладеної з косих стібків-півхрестиків. Такою технікою зашивали площини, які служили тлом. За її допомогою також реалізовували рослинні мотиви на уставках жіночих сорочок, використовуючи лише вовняні нитки (чорну бавовну). Тому, коли вовняна пряжа для вишивання зникла з ринку (1940 р.), ця техніка поступово вийшла з ужитку [2, с. 83].

Вишивка бісером, лелітками, стеклярусом («цятки», «пацьорики», «січка», «перли», «вівсик») була поширена лише в Гусятинському, Бережанському, Козівському, Монастириському, Підволочиському районах, частково — у Борщівському та Заліщицькому районах. Зазвичай за допомогою такої техніки вишивки оздоблювали

святковий жіночий одяг (сорочки, фартухи, безрукавки). Техніку вишивки бісером використовували самостійно або поєднували із хрестиком, художньою гладдю, стебловим швом, колодками, де бісер вводили для окреслення контурів узору або вирізнення його елементів. У селі Задарів Монастириського району дорогий бісер і склярус замінювали дешевшими скляними намистинками чи металевими кружальцями: лелітками або тарілочками. Найпоширенішими були дві техніки вишивання бісером: рахункова і вприкріп.

На завершальному етапі оформлення вишитих виробів велику увагу приділяли їх обметуванню (петельний шов, обметниця), тобто двосторонньому шву декорування тканини, який використовували для оздоблення країв одягу, рубців рушників, скатертин, серветок, манжетів і горловин сорочок, а також для обметування камізейок. Назва цього шву відповідає способу його виконання, в основі якого лежить відкрита петля. Найчастіше ним декорували горловини жіночих і менше чоловічих сорочок. Для оздоблення одягу таким швом обирали різнокольорові нитки, іноді поєднуючи кілька тонів.

Отже, упродовж XX ст. для оздоблення одягу та тканин інтер'єрного призначення народні майстрині використовували широкий спектр технік вишивки, що були одними із основних засобів досягнення художньої виразності. Результати порівняння вишивок з різних районів дають змогу дійти висновку про те, що завдяки застосуванню тих чи інших швів або поєднанню кількох із них в одному виробі сформувалися риси локальної, регіональної та загальноукраїнської своєрідності народних вишивок. Техніки вишивки та шви виконували різні функції в оздобленні тканин, причому вибір техніки вишивки значною мірою залежав від матеріалу, крою та призначення виробу. Сьогодні це має вагоме значення для атрибуції об'єктів дослідження. Виявлені техніки вишивки певною мірою затрималися до кінця першої половини XX ст. З другої половини XX ст. класичною стала хрестикова техніка. З 1980 року архаїчні техніки поступово стали повертатися в народні вишивки, проте під впливом сильної поліхромії колориту відродити традиційні місцеві та локальні ознаки народних вишивок не вдалося.

Перспективи подальших досліджень у цьому напрямі полягають у дослідженні колориту, орнаментики, технік вишивки як у вузьких локальних зонах, так і в значних етнографічних регіонах, таких, наприклад, як Волинь, Поділля, Полісся тощо.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. Андрушко Л. М. Український рушник — поліфункціональний сакральний твір народного мистецтва (функція, типологія, семантика, художні особливості) : дис. ... кандидата мист. наук : 17.00.06 / Андрушко Людмила Миколаївна. — Львів, 2009. — 16 с.
2. Булгакова-Ситник Л. П. Подільська народна вишивка (етнологічний аспект) / Л. П. Булгакова-Ситник. — Львів : Ін-т. народознавства НАН України, 2005. — 338 с.
3. Гургула І. Народне мистецтво західних областей України / І. Гургула. — К. : Мистецтво, 1966. — 74 с.
4. Довгошия Т. Борщівська вишиванка. Історія і сучасність / Т. Довгошия. — Тернопіль : Мала академія наук України ; Терноп. обл. вид-ня, 2010. — 99 с.
5. Захарчук-Чугай Р. В. Українська народна вишивка Західних областей УРСР / Р. В. Захарчук-Чугай. — К. : Наук. думка, 1988. — 184 с.
6. Історія декоративно-прикладного мистецтва України : у 5 т. / [під. ред. Т. Кари-Васильєвої]. — К. : ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, 2009. — Т. 3 — 516 с.

7. *Иванов С. В.* Народный орнамент как исторический источник (к методике изучения) / С. В. Иванов // Советская этнография. — 1958. — № 2. — С. 3—23.
8. *Кара-Васильева Т. В.* Українська вишивка : альбом / Т. В. Кара-Васильєва. — К. : Мистецтво, 1993. — 263 с.
9. *Ковалик О. К.* Художні особливості вишитих сорочок Заліщанщини кінця XIX — початку XX століть / О. К. Ковалик // Гомін віків. — 2011. — Вип. 5. — С. 49—60.
10. *Кара-Васильева Т. В.* Українська вишивка / Т. В. Кара-Васильєва, А. Чорноморець. — К. : Либідь, 2002. — 160 с.
11. *Польові матеріали*, зібрані в м. Заліщики Заліщицького р-ну Тернопільської обл. // Архів автора. — Зошит № 1. — 1 с.
12. *Польові матеріали*, зібрані в м. Заліщики Заліщицького р-ну Тернопільської обл. // Архів автора. — Зошит № 3. — 1 с.
13. *Покусінська Л.* Борщівська народна сорочка. Матеріали. Крій. Техніки шитва. Колекція Борщівського краєзнавчого музею / Л. Покусінська, О. Покусінський. — К. : Новий друк, 2012. — 362 с.
14. *Шевченко Є. І.* Українська народна тканина / Є. І. Шевченко. — К. : Артанія, 1996. — 416 с.

Стаття надійшла до редакції 29.01.2018 р.